

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd

Lesger, C.M.

Published in:
Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Lesger, C. M. (2006). Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd. Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis, 3, 3-23.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

INFORMATIESTROMEN EN DE HERKOMSTGEBIEDEN VAN MIGRANTEN IN DE NEDERLANDEN IN DE VROEGMODERNE TIJD¹

Information and the origin of migrants in the Low Countries during the early modern period

In numerous case studies it has been argued that the origin of migrants and their professional specialisation are intimately linked up. However, from these well-known examples it should not be concluded that regional specialisation is the only or even the main factor accounting for the clustering of the origins of migrants and the direction of migration streams. In this paper it is demonstrated that many towns attracted migrants of both sexes and with very different professional backgrounds from a limited number of areas. In these cases it was not regional specialisation in the areas of origin, but the diffusion of information among migrants and potential migrants in these areas that accounted for the marked clustering of places of origin. Long standing (trading) contacts and easy access by land and water go a long way in explaining the direction of the information flows and the precise location of the areas of origin.

In heden en verleden zijn er talrijke voorbeelden waarbij migranten uit een bepaalde streek ook hetzelfde beroep uitoefenen. Italiaanse ijsmakers uit de Veneto en Toscane, Duitse trekhandelaren – de zogenoemde *Tödden* – uit een aantal dorpen ten oosten van de Eems, steengoedverkopers uit het Duitse Westerwald en strohoedenmakers uit het Limburgse Jekerdal tussen Luik en Maastricht behoren tot de groepen die uitvoerig zijn bestudeerd.² Het is dan ook niet

1. Ik dank Leo Lucassen, Leo Noordegraaf, de redactie van dit tijdschrift en twee anonieme referenten voor hun opmerkingen en aanvullingen bij eerdere versies van deze tekst.

2. Over Italiaanse migranten in Nederland zie Margaret Chotkowski, *Vijftien ladders en een dambord. Contacten van Italiaanse migranten in Nederland, 1860-1940* (Amsterdam 2005); voor de Duitsers Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002) en de strohoedenmakers bij Annemarie Cottaar en Leo Lucassen, 'Naar laatste Parijse mode. Strohoedenmakers uit het Jekerdal in Nederland, 1750-1900', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 46 (2001) 45-82.

vreemd dat regionale beroepsspecialisatie gezien wordt als een belangrijke verklaring van concentraties in de herkomststreken van migranten.

In een uitvoerige studie naar immigratie en het functioneren van de Amsterdamse arbeidsmarkt in de zeventiende eeuw betogen Knotter en Van Zanden dat regionale beroepsspecialisatie van groot belang was voor de positie van migranten op de Amsterdamse arbeidsmarkt. Zij onderscheiden drie herkomstgebieden met specifieke regionale specialisaties: uit België en Frankrijk kwamen vooral personen werkzaam in de zijde- en passementnijverheid, hoedenmakers en beroepsbeoefenaars met een relatief hoge status als kooplieden, chirurgijns en drukkers. De kustprovincies van Nederland en Duitsland en tevens Scandinavië vatten zij samen onder de term 'maritiem-commerciële regio'. Migrant uit dit gebied worden vooral aangetroffen in havengebonden activiteiten en de bouwnijverheid. Het derde herkomstgebied wordt gevormd door de landprovincies van Nederland en Duitsland, het zogenoemde 'agrarisch-ambachtelijke gebied'. Uit die streken kwamen vooral migranten in de verzorgende beroepen: bakkers, kleermakers, schoenmakers en tevens smeden. In hun bijdrage leggen zij een haast dwingend verband tussen herkomst en beroepsspecialisatie. Uit de kustgebieden komen migranten met een havengebonden specialisatie en daarmee gaan zij in Amsterdam ook aan de slag en in het agrarisch-ambachtelijke gebied vinden we 'geschoolde ambachten die daar op het platteland veel beoefend werden, al of niet in combinatie met het landbouwbedrijf'.³ Ook deze migranten namen hun in de herkomstgebieden opgedane beroepskennis en -vaardigheden mee naar Amsterdam om er daar hun brood mee te verdienen.

De studie van Knotter en Van Zanden roept de vraag op in hoeverre het patroon van regionale specialisatie dat zij op basis van het Amsterdamse migratiemateriaal constateerden een algemene geldigheid heeft. Worden migrantenstromen vooral 'gestuurd' door beroepsspecialisaties in de herkomstgebieden? Lucassen en De Vries hebben zich die vraag eveneens gesteld. In hun onderzoek naar de herkomst van Leidse migranten domineert uiteraard de textielnijverheid en ja, ook daar spelen patronen van regionale specialisatie een centrale rol. Veranderingen in het type textielproducten dat in Leiden werd vervaardigd, gaf aanleiding tot migratiestromen uit gebieden waar die specifieke producten werden gemaakt en de daarvoor benodigde vakkennis voorhanden was. Kort samengevat kwamen migranten in de kamwolnijverheid (saaiwerkers, greinwerkers) uit het oude Vlaamse textielgebied en migranten in de kaardwolnijverheid (lakenwerkers, lakenbereiders) uit Duitsland en het

3. Ad Knotter en Jan Luiten Van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt in Amsterdam in de 17e eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987) 403-431, aldaar 413-415.

prinsbisdom Luik.⁴ Hun conclusies wijken af van die van Knotter en Van Zanden waar het de herkomst van beroepsbeoefenaars buiten de textielnijverheid betreft. Anders dan in Amsterdam kwamen Leidse migranten in de verzorgende beroepen niet vooral uit het agrarisch-ambachtelijke gebied dat eerdergenoemde auteurs hebben aangewezen als rekruteringsbron. Veel van deze lieden waren afkomstig uit de streken waar ook de textielwerkers vandaan kwamen en zijn dus als het ware met de grote stroom meegetrokken. Lucassen en De Vries zien daarin een aanwijzing voor het bestaan van kettingmigratie.⁵

Kettingmigratie werd eerder al door Trompetter genoemd als een belangrijke factor in de migrantenstroom van Twente naar Amsterdam en speelt tevens een rol in het recente proefschrift van Kuijpers over migratie en sociale verhoudingen in Amsterdam tijdens de zeventiende eeuw. Op basis van uitvoerige studie naar enkele beroepsgroepen komt Kuijpers tot de volgende, voorzichtig geformuleerde conclusie: 'Dat migranten in Amsterdam kozen voor werk als bakker, droogscheerder of kleermaker lijkt niet zoveel verband te houden met de economische structuur van het gebied of de plaats waar ze vandaan kwamen'. Meer betekenis hecht ze aan 'contacten, toeval en mogelijkheden die zich onderweg en na aankomst in Amsterdam voordeden'.⁶ Ook theoretisch werk over nichevorming onder migranten maakt het niet heel waarschijnlijk dat de richting van migrantenstromen uitsluitend of voornamelijk bepaald wordt door beroepsspecialisaties in de gebieden van herkomst.⁷

In deze bijdrage bouw ik voort op het werk van deze auteurs en zal ik betogen dat in onderzoek naar de herkomst van migranten een veel belangrijker plaats ingeruimd dient te worden voor informatiestromen. Veel van wat op het eerste gezicht het resultaat lijkt van regionale beroepsspecialisatie is terug te voeren op de diffusie van informatie binnen netwerken van migranten en potentiële migranten. Daarmee is tevens de begrenzing van dit onderzoek aangegeven. Ik streef niet naar een alomvattende verklaring van de migratie naar een aantal vroegmoderne steden, maar vraag aandacht voor een factor die in de

4. Leo Lucassen en Boudien de Vries, 'Leiden als middelpunt van een Westeuropees textielmigratiesysteem, 1586-1650', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 138-167, aldaar 152-158.

5. *Ibid.*, 161-163.

6. Cor Trompetter, 'De migratie van Twente naar Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkelingen en lokale verschillen', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 21 (1995) 145-165 en de citaten bij Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005) 283. Een vergelijkbare conclusie op pagina 243 van genoemd werk.

7. Zie voor de theorievorming betreffende niches Marlou Schrover, 'Potverkopers, vijlenkappers, winkeliers en stukadoors. Nichevorming onder Duitse migranten in de negentiende-eeuwse stad Utrecht', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) 281-305, aldaar 294-300 en tevens haar *Een kolonie van Duitsers*, 216-218.

discussie over de herkomst van migranten nog onvoldoende aandacht heeft gekregen.

Uit de aard der zaak zijn veel informatiestromen vluchtig en laten ze weinig sporen in de bronnen na. Dat geldt niet alleen voor de mondelinge overdracht van informatie, maar tevens voor schriftelijke boodschappen die tussen vestigingsplaats en herkomstgebied werden uitgewisseld.⁸ In het onderstaande zal ik me dan ook baseren op indirecte gegevens, namelijk de vermeldingen van herkomstplaats en beroep die in aktes van ondertrouw en in burgerboeken van steden worden aangetroffen.⁹ Beide bronnen zijn overigens selectief en bevatten jammer genoeg slechts gegevens over een klein deel van de totale migrantenpopulatie. Zo blijven in de ondertrouwaktes gehuwde migranten, tijdelijk aanwezig, blijvend ongehuwden en degenen die voortijdig overleden, buiten beeld. Inschrijvingen in burgerboeken hebben bovendien vrijwel uitsluitend betrekking op mannelijke migranten die in staat en bereid waren de kosten voor aankoop van het burgerschap te dragen. In de praktijk betrof dat vooral migranten die werkzaam waren in ambachtelijke beroepen waarvoor gildelidmaatschap en burgerschap vereist waren.¹⁰ De beperkingen van ondertrouwaktes en burgerboeken kunnen niet worden genegeerd, maar door een groot aantal steden in de analyse te betrekken is het niettemin mogelijk migratiestromen globaal in kaart te brengen en tevens het verband met de beroepsmatige activiteiten van –mannelijke– migranten te onderzoeken. Uit de patronen die dan zichtbaar worden, blijkt dat de diffusie van informatie van grote invloed was op de richting van migratiestromen.

Attractiegebieden in soorten en maten

Alvorens in te gaan op de betekenis van regionale beroepsspecialisatie voor de richting van migratiestromen, is het goed een ogenblik stil te staan bij de vraag welke zaken van invloed zijn op de omvang en locatie van rekruteringsgebieden in het algemeen. Centraal in mijn betoog staat informatie. Die staat immers aan de basis van het proces waarin de beslissing om al dan niet te mi-

8. Een uitzondering vormen de brieven die Zuid-Nederlandse migranten vanuit Engeland naar achterblijvers in Ieperen stuurden en waarover bericht wordt in Hendrick Q. Janssen, 'De hervormde vlugtelingen van Ypern in Engeland', in: *Bijdragen tot de Oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen* 2 (1857) 211-304.

9. Ik dank Margo Hartevelt en Loet Schledorn voor hun inspanningen bij het verzamelen van het basismateriaal en Harm Nijboer voor zijn bijdrage aan het toegankelijk maken van de plaatsnamen die in de burgerboeken en ondertrouwregisters worden vermeld.

10. Uitvoerig over burgerschap bij Erika Kuijpers en Maarten Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling: burgerschap in Amsterdam in de 17e en 18e eeuw', in: Joost Kloek en Karin Tilman (eds.), *Burger* (Amsterdam 2002) 113-132.

geren wordt genomen en waarin tevens de aantrekkelijkheid van mogelijke bestemmingen wordt geëvalueerd en afgezet tegen de situatie in de huidige woonplaats. Vanuit dit perspectief blijken vier zaken van grote invloed op de omvang en locatie van rekruteringsgebieden: afstand, bevolkingsomvang, economische oriëntatie en relatieve ligging, dat wil zeggen de ligging van de vestigingsplaats ten opzichte van andere plaatsen. Informatie leidt overigens pas werkelijk tot migratie wanneer er in de perceptie van potentiële migranten sprake is van complementariteit: economische, politieke, religieuze en sociale verschillen tussen woongebied en bestemming die het de moeite waard maken te migreren.

Dat afstand een rol speelt, ligt voor de hand. Met het toenemen van de afstand neemt de dichtheid en vaak ook de kwaliteit van de informatiestromen af en bovendien stijgen de reiskosten. Dat beperkt de omvang van attractiegebieden en verklaart de vrijwel algemeen geconstateerde inverse relatie tussen afstand en aantal migranten.¹¹ Aan de grenzen van het attractiegebied zullen potentiële migranten immers relatief veel informatie hebben over andere en meer nabijgelegen plaatsen. In dit verband is de, in migratieonderzoek veel gebruikte term 'gelegenheidsstructuur' van belang. Dit is een vertaling van het Engelse *opportunity structure*, waarmee wordt bedoeld het geheel van mogelijkheden dat een plaats biedt bij het vinden van inkomen, woonruimte en sociale contacten. Wanneer die nabijgelegen plaatsen tevens een aantrekkelijke gelegenheidsstructuur vertonen, vormen ze zogenoemde *intervening opportunities* die de migrantenstroom naar verder verwijderde vestigingsplaatsen reduceren.¹² Maar het simpele verband tussen afstand en migratie wordt gecompliceerd door de bevolkingsomvang, economische oriëntatie en geografische ligging van de potentiële vestigingsplaats. Grote centra zijn door de omvang en diversiteit van hun arbeidsmarkt, woningmarkt en huwelijksmarkt aantrekkelijker dan kleinere centra. Bovendien worden er vanuit centra met veel inwoners meer contacten met meer verschillende plaatsen onderhouden dan vanuit centra met weinig inwoners. Grote centra hebben doorgaans dus een bredere uitstraling en derhalve ook een uitgestrekter attractiegebied.

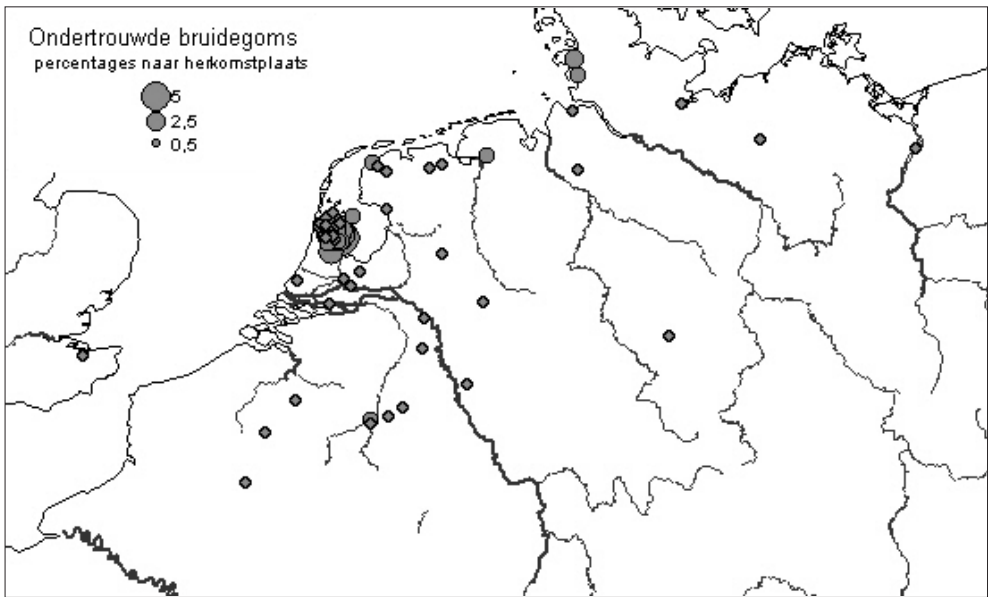
De economische oriëntatie en geografische ligging van vestigingsplaatsen spelen echter ook een rol. Steden zijn weliswaar multifunctionele centra, maar in de vroegmoderne migratiepraktijk waren het toch vooral economische func-

11. De inverse relatie tussen afstand en omvang van migratiestromen is geformaliseerd in het zogenoemde graviteitsmodel. Zie voor de vroegste geschiedenis van dit model Gerald A.P. Carrothers, 'An Historical Review of the Gravity and Potential Concepts of Human Interaction', in: *Journal of the American Institute of Planners* 22 (1956) 94-102.

12. Zie voor *intervening opportunities* Everett S. Lee, 'A theory of migration', in: J.A. Jackson (ed.), *Migration, Sociological Studies* 2 (Cambridge 1969) 282-297 en Samuel A. Stouffer, 'Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance', in: *American Sociological Review* 5 (1940) 845-867.

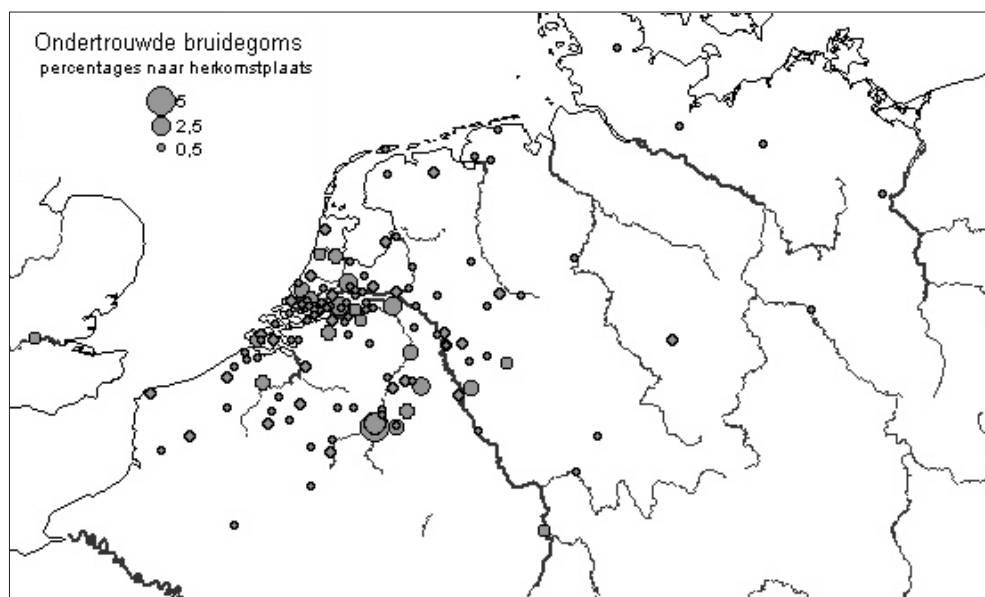
ties en de daarmee verbonden werkgelegenheid die migranten naar een plaats trokken. Bij die economische functies kan gedacht worden aan de verzorgende functie voor het omliggende gebied, aan handel en transport en aan nijverheid. In vrijwel alle steden kwamen deze functies voor, maar het gewicht ervan varieerde van stad tot stad en had belangrijke gevolgen voor de omvang en locatie van het attractiegebied. Ik kan dat het best demonstreren aan de hand van een drietal voorbeelden en de bijbehorende kaartjes.

FIGUUR 1 *Het centrale rekruteringsgebied van ondertrouwde bruidegoms in Edam, 1641-1650*

In figuur 1 zijn de herkomstplaatsen opgenomen van de migranten onder de mannen die in de jaren 1641-1650 in Edam in ondertrouw gingen. Edam was in die tijd een kleine plaats met een voornamelijk regionaal-verzorgende functie. Dat is aan het attractiegebied ook goed af te lezen. Het was van zeer beperkte omvang aangezien vrijwel alle migranten uit de directe omgeving van de stad kwamen en wel in het bijzonder uit omliggende plaatsen als Middelle, Volendam, Axwijk en Warder. De ligging van Edam aan de Zuiderzee en het bestaan van handelscontacten met andere regio's verklaren de komst van kleine aantallen migranten uit andere plaatsen. Niet toevallig lagen veel van die plaatsen in gebieden die over zee goed bereikbaar waren en waar men blijkbaar op de hoogte was van de mogelijkheden die vestiging in Edam bood. Het stroomdal van rivieren als de Rijn, Maas en Eems leverde eveneens migranten en ook voor die gebieden ligt het voor de hand een verband te veronderstellen met bereikbaarheid en de beschikbaarheid van informatie over de situatie in Edam.

FIGUUR 2 *Het centrale rekruteringsgebied van ondertrouwde bruidegoms in Dordrecht, 1641-1650*

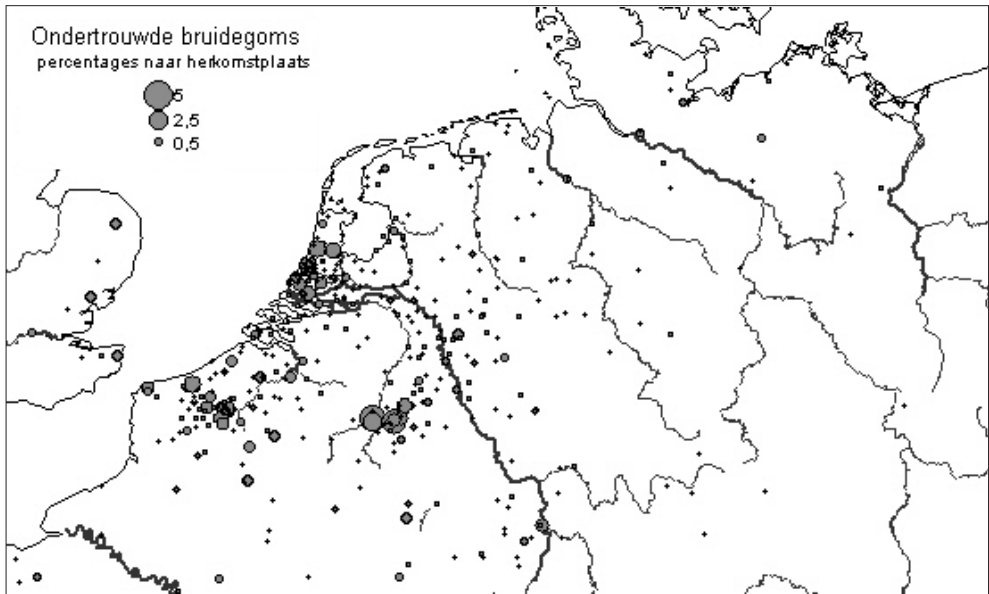

Evenals Edam functioneerde Dordrecht als een verzorgingscentrum voor de bevolking in het omliggende gebied. Migranten uit plaatsen als Papendrecht, Zwijndrecht, Sliedrecht, Oud-Beijerland en Giessendam zullen in het kader van die regionaal-verzorgende functie de beschikking hebben gehad over informatie met betrekking tot de situatie in Dordrecht en op grond daarvan besloten hebben dat een leven in de Merwedestad mogelijkheden bood die in hun geboorteplaats ontbraken. Naast een verzorgingscentrum was Dordrecht, meer dan Edam, een centrum van handel en transport. Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw had Dordrecht als handelsplaats weliswaar niet meer de betekenis die het in de Middeleeuwen bezat, maar in de delta van Rijn en Maas functioneerde de stad nog altijd als een poort (*gateway*) in de goederenstromen over de grote rivieren.¹³ Die commerciële functie, geworteld in de gunstige ligging van de stad aan de rivieren en versterkt door privileges en traditie, is terug te vinden in de omvang en vorm van het gebied waar Dordrecht migranten rekruteerde. Dat strekte zich over aanzienlijke afstanden uit en volgde daarbij vrij nauwgezet het stroomdal van de grote rivieren. Daarnaast kwamen migranten uit de Zeeuwse delta en aanpalende gebieden in Vlaanderen en

13. Zie voor de economie van Dordrecht in deze jaren de bijdragen van Nusteling en Palmen in Willem Frijhoff, Hubert Nusteling en Marijke Spies (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum 1998).

tevens uit de Noord-Nederlandse en Noord-Duitse kustgebieden. Ook met die streken werden vanouds contacten onderhouden.¹⁴

FIGUUR 3 *Het centrale rekruteringsgebied van ondertrouwde bruidegoms in Leiden, 1641-1650*

Leiden was van de drie steden veruit het grootst. Met zo'n 67.000 inwoners in 1670 was het in omvang de tweede stad van de Republiek. Het was tevens een uitgesproken industriestad.¹⁵ In vergelijking met Edam en Dordrecht was het gebied waar Leiden de migranten onder zijn aanstaande bruidegoms rekruteerde omvangrijk. Wat in figuur 3 echter het meest opvalt, zijn de twee concentraties van herkomstplaatsen: een in het zuiden van Vlaanderen en het aangrenzende Noord-Frankrijk en de ander in de omgeving van Luik, Eupen en aangrenzende gebieden in Duitsland. Dat zijn de door Lucassen en De Vries beschreven herkomstplaatsen van Leidse textielwerkers.¹⁶ De grote betekenis van deze textielregio's als rekruteringsgebied van migranten neemt niet weg dat ook Leiden functioneerde als verzorgingscentrum voor het Zuid-Hol-

14. Zie C. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden, ca.1550-ca.1630* (Amsterdam en Hilversum 2001) hoofdstuk 1 en in het bijzonder tabel 1.2 voor de handelscontacten van Dordrecht en andere steden omstreeks het midden van de zestiende eeuw.

15. Bevolkingscijfers zijn ontleend aan Piet Lourens en Jan Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca.1300-1800* (Amsterdam 1997).

16. Lucassen en De Vries, 'Leiden als middelpunt', 138-167. Ik dank de auteurs voor hun toestemming gebruik te maken van een database met het Leidse basismateriaal.

landse ommeland en uit de onmiddellijke omgeving van de stad (onder meer Hazerswoude, Rijnsburg, Lisse, Katwijk a/d Rijn, Noordwijk Binnen, Voor- schoten, Warmond en Zoeterwoude) een flink contingent migranten trok.

Het voorgaande maakt duidelijk dat er attractiegebieden zijn in soorten en maten. In het Leidse voorbeeld speelt regionale beroepsspecialisatie inderdaad een grote rol. In verschillende textielproductiegebieden was informatie beschikbaar over de vraag naar textielwerkers in Leiden en vanuit deze streken zijn gespecialiseerde handwerkers naar Leiden afgereisd. Voor Dordrecht ligt een dergelijk scenario veel minder voor de hand. Hier lijkt niet de beroepsspecialisatie van de migranten in het gebied van herkomst het zwaarst te wegen, maar de locatie van die herkomstgebieden aan de grote rivieren en de intensieve contacten met Dordrecht. Voor Edam is vastgesteld dat migranten er vrijwel uitsluitend in de directe omgeving werden gerekruteerd. Heel stellige uitspraken zijn op dit moment nog niet mogelijk, maar al met al lijkt het niet waarschijnlijk dat het model van regionale beroepsspecialisatie een algemene geldigheid heeft: de vraag naar bepaalde beroepsbeoefenaars werd niet in alle gevallen vervuld door migranten uit gebieden waar men gespecialiseerd was in die specifieke vaardigheden. In de volgende paragraaf, waar uitvoeriger wordt gekeken naar de relatie tussen beroep en herkomst, zal ik deze stelling verder onderbouwen.

Migranten en economische activiteiten

Het is uiteraard niet mogelijk alle beroepsgroepen langs te gaan om vast te stellen of er sprake is van een nauwe relatie tussen beroep en herkomst. Voor een toetsing van de algemene geldigheid van het principe van regionale beroepsspecialisatie is dat ook niet noodzakelijk. In het onderstaande zal ik me daarom richten op drie clusters van beroepen die ook in de Amsterdamse *case study* een belangrijke rol hebben gespeeld: Noorse zeelieden uit de 'maritiem-commerciële regio', textielwerkers uit België en Noord-Frankrijk en verzorgende beroepen uit het 'agrarisch-ambachtelijke gebied'.

Noren kwamen voor het overgrote deel uit de kustgebieden van hun land en men kan derhalve spreken van herkomst uit een 'maritiem-commerciële regio'.¹⁷ Tevens is duidelijk dat het gros van de Noorse mannen dat naar Amsterdam trok, werk vond in de scheepvaart en aanverwante beroepen op kades en in pakhuizen.¹⁸ De hamvraag is of deze twee zaken met elkaar in verband staan.

17. De term is overigens niet ideaal want de koppeling tussen maritiem en commercieel is niet exclusief. Ook in veel niet-maritieme regio's, zoals het 'agrarisch-ambachtelijke gebied', speelde de handel een belangrijke rol.

18. Knotter en Van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt' en Kuijpers, *Migrantenstad*, 248-252.

Het is natuurlijk verleidelijk om de Noorse activiteiten in Amsterdam te zien als een direct gevolg van maritieme ervaring in het herkomstgebied, maar bij nadere beschouwing is het verband minder direct dan het op het eerste gezicht lijkt. Noren werden in Amsterdam geen zeeman omdat er in Noorwegen veel fjorden zijn en men daar maritieme ervaring had opgedaan. Integendeel, Noorse immigranten waren doorgaans boerenzonen die door de specifieke gebruiken rond huwelijk en erfopvolging weinig kans hadden het boerenbedrijf van hun ouders over te nemen en ook niet in staat waren een eigen boerenbedrijf op te zetten.¹⁹ Zij kwamen in grote aantallen in zeevaart en havengebonden activiteiten terecht, niet vanwege hun maritieme ervaring, maar juist omdat ze door hun agrarische achtergrond geen enkele relevante ervaring bezaten toen ze in Amsterdam arriveerden. Niet toevallig vonden zij dan ook werk in ongeschoolde en laagbetaalde functies en die waren in Amsterdam voor mannen nu eenmaal nauw verbonden met handel en scheepvaart. De stedelijke economie bood in deze jaren werk aan vele duizenden ongeschoolde pakkers, sjouwers en slepers. Maar ook voor het simpele en karig betaalde werk aan boord was ervaring geen vereiste en het was precies in dit soort functies dat de Noren terecht kwamen. Het ervaren kader aan boord had een heel andere achtergrond en bestond doorgaans uit een Nederlandse schipper en een aantal streek- of plaatsgenoten.²⁰

Toch is de maritieme link tussen Amsterdam en Noorwegen niet volledig uit de lucht gegrepen. Deze had evenwel niet betrekking op regionale specialisatie, maar op informatiestromen. De Noorse migranten kwamen overwegend uit Zuid-Noorwegen, met havenplaatsen als Kristiansand, Risør en Flekkefjord en ook uit het gebied rond de West-Noorse stad Bergen. Dit waren precies de gebieden waarmee Amsterdammers en andere Noord-Hollanders intensieve handelsrelaties onderhielden.²¹ De Amsterdamse Bergenvaarders waren al vanouds actief in de handel met Bergen, waar zij vooral stokvis, hout en traan inkochten. Belangrijker is echter dat de Amsterdamse handel op Bergen vanaf het einde van de zestiende eeuw sterk expandeerde en dat een aanzienlijk aantal Amsterdammers zich toen in Bergen vestigde, er het burgerschap kocht en

19. Sølvi Sogner, 'Young in Europe around 1700: Norwegian sailors and servant-girls seeking employment in Amsterdam', in: J.P. Bardet, F. Lebrun en R. de Mée (eds.), *Mesurer et comprendre. Mélanges offerts à Jacques Dupâquier* (Parijs 1993) 515-532, aldaar 526-531.

20. P.C. van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot omstreeks 1700* (Amsterdam 1987) 106-III. Zie ook Piet Boon, *Bouwers van de zee: zeevarenden van het Westfriesse platteland, ca.1680-1720*, Hollandse Historische Reeks, 26 (Den Haag 1996) hoofdstuk 3 en Jan Kees Beers en Cees Bakker, *Westfriezen naar de Oost. De kamers der VOC te Hoorn en Enkhuizen en hun recruteringsgebied, 1700-1800*, Stolphoevereeks, 15 (Hoorn 1990) tabellen IV.I-IV.20.

21. Zie ook de tweede paragraaf in Sølvi Sogner, 'Norwegian-Dutch Migrant Relations in the Seventeenth Century', in: Louis Sicking, Harry de Bles en Erlend des Bouvrie (eds.), *Dutch Light in the 'Norwegian night'. Maritime Relations and Migration across the North Sea in Early Modern Times* (Hilversum 2004) 43-56.

met lokale kooplieden en zakenrelaties – vaak familieleden – in Amsterdam de stokvishandel overnam van de Hanzeaten.²² In de handel met Zuid-Noorwegen was niet stokvis, maar hout het belangrijkste handelsartikel. De contacten met deze regio waren van minder oude datum dan die met Bergen, maar ook hier vond vanaf het einde van de zestiende eeuw een sterke uitbreiding van de handel plaats en omstreeks het midden van de zeventiende eeuw was Noorwegen veruit de grootste houtleverancier van de Republiek.²³ Informatie over de mogelijkheden in Amsterdam en elders in Holland een bestaan op te bouwen, was aan de Noorse kusten dus in ruime mate beschikbaar en de relatief lage reis- en transportkosten bij vervoer over water brachten deze gebieden ook daadwerkelijk binnen bereik. Aldus ontstond wat door Wolpert wordt aangeduid als de *action space* van een potentiële migrant: een subjectieve voorstelling van het gebied waarbinnen de verandering van woonplaats tot stand kan komen.²⁴ Vooral Amsterdam en de Noord-Hollandse zeesteden zullen een prominente plaats hebben gehad in de *action space* van Noren die migratie overwoogen. Dat waren immers de plaatsen waar handel met Noorwegen werd gedreven.²⁵ Het is dan ook niet vreemd dat migranten uit Noorwegen wel in die plaatsen worden aangetroffen en niet in Antwerpen, Veere, Dordrecht, Gorkum en Harderwijk, waar handel en scheepvaart ook een rol speelden in de lokale economie.

In de textielindustrie was wel sprake van een band tussen regionale herkomst en beroepsspecialisatie van de migranten. In het Amsterdamse onderzoek van Knotter en Van Zanden werd daar al op gewezen en de studie van Lucassen en De Vries naar de situatie in Leiden bevestigde en versterkte deze constatering. Verspreid over Noordwest-Europa waren een aantal gebieden intensief bij de textielproductie betrokken en veel van die gebieden vertoonden één of enkele specialisaties. Zo waren in de Zuidelijke Nederlanden en het aangrenzende Noord-Frankrijk omstreeks het midden van de zeventiende eeuw zeer veel textielwerkers actief in de productie van saaien en greinen, relatief lichte en goedkope stoffen van kamwol. Lakens werden gemaakt van kwalitatief zeer goede wol die niet werd gekamd maar gekaard. Deze stoffen werden

22. Joke Ubbens, 'Noorse kabeljauwvissers en Nederlandse kooplieden. Vistechnieken, vangstresultaten en de afzetmarkt voor stokvis in de zeventiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 16 (1997) 17-30, aldaar 17-19.

23. C. Lesger, 'Lange-termijn processen en de betekenis van politieke factoren in de Nederlandse houthandel ten tijde van de Republiek', in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 55 (1992) 105-142, in het bijzonder tabel 1.

24. Julian Wolpert, 'Behavioral Aspects of the Decision to Migrate', in: *Papers and Proceedings of the Regional Science Association* 15 (1965) 159-169.

25. R.Th.H. Willemsen, 'Dutch sea trade with Norway in the seventeenth century', in: W.G. Heeres e.a. (eds.), *From Dunkirk to Dantzig. Shipping and trade in the North Sea and the Baltic 1350-1850* (Hilversum 1988) 471-482.

bovendien door zogenaamde droogscheeders of lakenbereiders geschoren en dienden dan ook een hogere prijs op te brengen. Ze werden in deze jaren veel vervaardigd in de omgeving van Luik, Eupen-Verviers en Aken. Rond het midden van de zeventiende eeuw huisvestte Leiden beide takken van nijverheid.²⁶

In Noord-Duitse havensteden als Hamburg, Bremen en Lübeck, en ook in Amsterdam was de lakenproductie van weinig betekenis, maar werden grote aantallen geïmporteerde ruwe lakens afgewerkt en op de markt gebracht. In die steden waren dan ook veel lakenververs en droogscheeders actief. Uit deze en andere streken met een ontwikkelde textielnijverheid trokken gespecialiseerde textielwerkers naar andere centra van textielproductie. Lucassen en De Vries spreken in dit verband zelfs van een West-Europees textielmigratiesysteem. Daarin functioneerden dan ook de tafellakenwevers die zich vanuit Kortrijk in Nederlandse steden vestigden, en tevens de uit Oudenaarde afkomstige tapijtwevers die ik in de burgerboeken van Antwerpen, Goes en Gouda aantrof.²⁷

Toch moet er ook bij de textielnijverheid voor gewaakt worden een al te snel en stellig verband te leggen tussen herkomst en beroep. Kousenmakers, passamentwerkers, linnenwevers en vele andere textielwerkers gaven zowel in burgerboeken als bij ondertrouw zeer verschillende herkomstgebieden op. Kuijpers constateerde bovendien dat veel droogscheeders alvorens naar Amsterdam te migreren het vak in hun plaats van herkomst onder de knie hadden gekregen, maar dat er in Amsterdam ook veel droogscheeders waren die niet uit streken kwamen met een omvangrijke lakenproductie of lakenbereiding. Zij zullen in Amsterdam het vak al doende hebben geleerd. Formeel werden er aan nieuwkomers in de droogscheerderij weliswaar allerlei eisen gesteld met betrekking tot leertijd en vakbekwaamheid, maar in de praktijk kon men in Amsterdam ook zonder aan deze eisen te voldoen in het vak aan de slag.²⁸

Het 'agrarisch-ambachtelijke gebied' vormt het derde herkomstgebied dat in de studie van Knotter en Van Zanden wordt onderscheiden. Het besloeg de landprovincies van Nederland en Duitsland en was het herkomstgebied van migranten die werkzaam waren in verzorgende beroepen: bakkers, kleermakers, schoenmakers en vergelijkbare beroepen. Die activiteiten worden door de auteurs geplaatst op het platteland, waar ze, eventueel in combinatie met het landbouwbedrijf, veel werden beoefend. In de Leidse studie is geconstateerd

26. Lucassen en Vries, 'Leiden als middelpunt', 152-161 en tevens Leo Noordegraaf, 'The new draperies in the Northern Netherlands, 1500-1800' in: N.B. Harte (ed.), *The new draperies in the Low Countries and England, 1300-1800* (Oxford 1997) 173-195.

27. Zie in dit verband Erik Duverger, 'De Antwerpse poortersboeken van 1533 tot 1609. Een bron voor de geschiedenis van de tapijtkunst en van de textiele kunsten', in: *Artes textiles: bijdragen tot de geschiedenis van de tapijt-, borduur- en textielkunst* 9 (1978) 137-144 en tevens Herman Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur & continuïteit* (Hilversum 1998) 189-190 voor de herkomst van werkers in de Amsterdamse (luxe)textiel-nijverheid.

28. Kuijpers, *Migrantenstad*, 257-278.

dat het attractiegebied er sterk afweek van dat van Amsterdam en inderdaad kwamen de beoefenaars van verzorgende beroepen niet uit het 'agrarisch-ambachtelijke gebied', maar uit de streken waar ook grote aantallen textielwerkers werden gerekruteerd. Blijkbaar trokken de bakkers, kleermakers en schoenmakers met de grote stroom mee. In plaats van regionale beroepsspecialisatie zal in het Leidse geval – aldus Lucassen en De Vries – vooral kettingmigratie richting hebben gegeven aan de migratiestroom.²⁹ Door contacten met familieleden en kennissen in Leiden raakte men in de herkomstgebieden van textielmigranten op de hoogte van de situatie in Leiden en hebben ook anderen dan textielwerkers de beslissing genomen te migreren. Is dat patroon uniek voor Leiden of is het ook in andere steden waarneembaar?

Om die vraag te kunnen beantwoorden, presenteer ik in tabel 1 voor zes steden informatie over de samenhang tussen de herkomst van degenen die werkzaam waren in het consumptieverzorgende ambacht en de herkomst van de overige migranten. De gegevens zijn ontleend aan de inschrijvingen van nieuwe burgers in de jaren 1586-1595 en 1641-1650. Als associatiemaat is gebruik gemaakt van Spearmans rangcorrelatie-coëfficiënt.³⁰

De correlatie-coëfficiënten in de tabel zijn hoog tot zeer hoog en maken daarmee duidelijk dat personen in de verzorgende beroepen grotendeels gerekruteerd werden in de gebieden waar ook de overige migranten vandaan kwamen. Wat Lucassen en De Vries constateerden voor Leiden en Kuijpers voor Amsterdam blijkt hier dus een meer algemene geldigheid te hebben. De landprovincies van Nederland en Duitsland waren geen 'broedplaats' voor bakkers, kleermakers, schoenmakers en schoenlappers die zich vervolgens op basis van hun beroepsspecialisatie over Noordwest-Europa verspreidden. De causaliteit lag eerder andersom: omdat er veel migranten uit de landprovincies naar Amsterdam migreerden, kwamen daar ook veel personen vandaan die een bestaan vonden in de consumptieverzorgende beroepen. Voor Amsterdam waren Oost-Nederland en het westelijk deel van Duitsland inderdaad belangrijke herkomstgebieden. Zowel in de jaren 1586-1595 als 1641-1650 kwam ruim een vijfde van alle nieuwe burgers uit deze streken.³¹

29. Lucassen en Vries, 'Leiden als middelpunt', 158-161.

30. De meer bekende correlatie-coëfficiënt van Pearson geeft zeer hoge resultaten, maar uit spreidingsdiagrammen blijkt dat deze worden geflatteerd door enkele *outliers*. De rangcorrelatie-coëfficiënt geeft in dit geval dus een beter beeld van de mate van overeenkomst. De coëfficiënten kunnen variëren van -1 bij een perfect tegengestelde rangordening tot +1 bij een perfect overeenkomende ordening. Vanaf een waarde van 0,7 mag gesproken worden van een verband in de statistische zin van het woord.

31. Tot Oost-Nederland heb ik Overijssel en Gelderland gerekend en tot de aangrenzende Duitse landgebieden het huidige Nordrhein-Westfalen.

TABEL 1 *Overeenkomst tussen de herkomst van migranten werkzaam in het consumptieverzorgende ambacht en de herkomst van de overige migranten, 1586-1650*

Vestigingsplaats	Rangcorrelatie ³²	N1 = *	N2 = *
Amsterdam, 1586-1595	0,94	384	1197
Amsterdam, 1641-1650	0,79	200	726
Antwerpen, 1586-1595	0,93	122	668
Antwerpen, 1641-1650	0,85	118	609
Delft, 1586-1595	0,86	97	369
Deventer, 1641-1650	0,82	103	305
Leiden, 1641-1650	0,84	122	1145

* N1 betreft het aantal migranten in het consumptieverzorgende ambacht; N2 de overige nieuwkomers. Tot eerstgenoemde groep zijn gerekend: bakkers, kleermakers, schoenmakers en schoenlappers.

Bron: Burgerboeken van Amsterdam, Antwerpen, Delft en Deventer en de ondertrouwregisters van Leiden. Ik dank mijn collega's Leo Lucassen en Boudien de Vries voor het beschikbaar stellen van het Leidse materiaal.

Dat er van hen relatief veel als bakker, kleermaker, schoenmaker en schoenlapper aan de slag gingen, was vooral een uitvloeisel van het migratieproces zelf.³³ In het kader van de *Gesellenwanderung* deden Duitse bakkersgezellen onder meer Amsterdam aan om het vak te leren. In de verordening uit 1630 van het bakkersgilde in het Noord-Duitse Aurich werd als toelatingseis zelfs expliciet gesteld dat de kandidaat 'in Hollandt twey Jahr vnd dann hier zum wenigsten ein halb Jahr bey einem Meister gearbeitet hatte'.³⁴ Een aantal bleef in Amsterdam en vormde voor de achterblijvers in het Duitse herkomstgebied een goede toegang tot een nieuw leven in Amsterdam. In veel gevallen zal het werkzame deel van dat nieuwe leven zich grotendeels hebben afgespeeld in een bakkerij. Dat was immers het bedrijf waarvan de kwartiermakers de meeste kennis hadden. Wanneer er behoefte was aan meer bakkerspersoneel lag het voor de hand dat te rekruteren onder familie en kennissen in het herkomstgebied. Vooral wanneer het personeel inwoonde bij de bakker zal men de voorkeur hebben gegeven aan een streek- of plaatsgenoot. Maar onderzoek naar nichevorming

32. De herkomstplaatsen van migranten zijn ingedeeld in twintig groepen: voor Nederland is een onderscheid gemaakt tussen Noord, Oost, Zuid en West; België is verdeeld in Vlaanderen, Brabant, provincie Antwerpen, provincies Luik/Limburg en Overig; Duitsland in NW-kustgebied; NW-landprovincies; W-landprovincies en Overig; Frankrijk in Nord/Pas-de-Calais en Overig en daarnaast zijn opgenomen: Groot-Brittannië, Scandinavië, Oostzeegebied, Midden-Europa en Zuid-Europa.

33. Dat sluit aan bij de door Schrover geïnventariseerde theorieën over nichevorming bij migranten (Schrover, 'Potverkopers', 294-300 en in het bijzonder schema 1).

34. Kuijpers, *Migrantenstad*, 237 en 226-244 voor een uitvoerig betoog over de Amsterdamse bakkers.

suggereert tevens dat deze rekrutering in het gebied van herkomst voor de gevestigde bakkers een mogelijkheid bood de niche in stand te houden en zich te verzekeren van afhankelijke en goedkope arbeidskrachten.³⁵ Hoe dit ook zij, door dit type rekruteringspatronen ontstonden er bij bakkers en ook bij andere beroepsgroepen concentraties van beroepsgenoten met eenzelfde herkomst zonder dat er in de herkomstgebieden sprake was van specialisatie op bepaalde beroepen.³⁶

Ik wil echter benadrukken dat ook zonder het bestaan van persoonlijke contacten tussen potentiële migranten en familieleden of plaatsgenoten in het vestigingsgebied concentratie van beroepen kon optreden. In een bijdrage over Duitse migranten in de negentiende eeuw hebben Lucassen, Schrover en ondergetekende een onderscheid voorgesteld tussen *Personal network migration* (inclusief *kettingmigratie*), *Organisational of Non-personal network migration* en *Solitary migration*.³⁷ Onder de tweede categorie rekenen we ook die gevallen waarin migratie plaats vond in het kader van de *Gesellenwanderung*, maar waarin voorafgaande persoonlijke contacten met bekenden in het vestigingsgebied ontbraken. Wel was er algemene kennis van de mogelijkheden om in bepaalde regio's aan de slag te komen en soms – zoals in het geval van het bakkersgilde in Aurich – bestond zelfs de verplichting naar bepaalde gebieden te migreren. Tot slot zijn er de personen die toegang hadden tot informatie en daardoor eveneens op de hoogte zijn geraakt van de bestaansmogelijkheden in andere streken, maar die buiten georganiseerd verband en ook zonder persoonlijke contacten op pad gaan (*Solitary migration*). Pas in de plaats van vestiging kwamen beide groepen in contact met streek- of landgenoten en kwamen ook zij veelvuldig terecht in sectoren waar hun voorgangers reeds sterk vertegenwoordigd waren.³⁸

Voor sommige groepen migranten waren het kerkgenootschappen die landgenoten bij elkaar brachten. Franstalige hugenoten en Noord-Europese lutheranen zijn bekende voorbeelden.³⁹ Herbergen vervulden een vergelijk-

35. Schrover, 'Potverkopers', 299, schema 1.

36. Kuijpers, *Migrantenstad*, 243. Schrover (*Een kolonie van Duitsers*, 333-334) wijst er op dat bij succesvolle nichevorming steeds meer personen uit een specifiek herkomstgebied opschuiven naar de succesvolle niche en de beroepssamenstelling van de migrantengroep minder gevarieerd wordt.

37. Clé Lesger, Leo Lucassen en Marlou Schrover, 'Is there life outside the migrant network? German immigrants in 19th century Netherlands and the need for a more balanced migration typology', in: *Annales de Démographie Historique* (2002, 2) 29-50, aldaar 29-32.

38. In de literatuur wordt dan gesproken van positieverwerving en informele preferenties (Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994) 180-183).

39. Zie bijvoorbeeld Erika Kuijpers, 'Een zeventiende-eeuwse migrantenkerk. De lutheranen in Amsterdam' in: Leo Lucassen (ed.), *Amsterdammer worden. Migrantengroepen, hun organisaties en inburgering, 1600-2000* (Amsterdam 2004) 39-59.

bare rol. In vroegmoderne steden lijken dit zelfs bij uitstek de plaatsen te zijn geweest waar streek- of landgenoten elkaar troffen. Vaak waren deze herbergen genoemd naar steden en landstreken; kwam ook de herbergier daar vandaan en bood deze – tegen betaling – landgenoten zijn diensten aan. Hoe dan ook, het gevolg was dat niet alle migranten eenvoudig toegang hadden tot alle beroepen waarin migranten actief waren. Dat speelde bijvoorbeeld in Amsterdam in de jaren 1641-1650 toen onder de migranten uit Noord-Frankrijk en vooral Scandinavië vrijwel geen bakkers, kleermakers en schoenmakers of schoenlappers werden aangetroffen. Zij konden blijkbaar moeilijk binnendringen in sectoren waar migranten uit andere herkomstgebieden al een stevige voet aan de grond hadden.⁴⁰

TABEL 2 *Herkomstplaatsen van nieuwe Amsterdamse burgers afkomstig uit het 'agrarisch-ambachtelijk gebied' in Nederland en Duitsland in percentages, 1641-1650**

	Oost-Nederland	Niedersachsen	Nordrhein-Westfalen	Totaal
Stedelijke herkomst*	79	64	66	70
Overige herkomstplaatsen	21	36	34	30
Totaal	100	100	100	100
N=	39	44	29	112

* Het stedelijke karakter van nederzettingen in Nederland is vastgesteld op basis van vermeldingen in de stedenatlas van Van Deventer. Die zijn aangevuld met informatie uit J.C. Visser, 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad', in: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 3 (1985) 10-21 en Piet Lourens en Jan Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca.1300-1800* (Amsterdam 1997). Voor Duitsland is gebruik gemaakt van Erich Keyser (ed.), *Deutsches Städtebuch*, 5 delen in 11 banden (Stuttgart e.a. 1939-1974). Ik heb alle steden opgenomen die in de zeventiende eeuw stadsrecht bezaten of volgens Keyser en zijn informanten een stedelijk karakter hadden.

Bron: Burgerboek van Amsterdam.

In het door Knotter en Van Zanden geformuleerde model wordt de beroepsspecialisatie in het 'agrarisch-ambachtelijke gebied' in verband gebracht met de aanwezigheid van verzorgende ambachten op het platteland, die daar, al dan niet in combinatie met agrarisch bedrijf, werden uitgeoefend. Of de Amsterdamse migranten die in dit soort ambachten hun brood verdienden werkelijk van het platteland kwamen, hebben zij niet nader onderzocht. In tabel 2 heb ik daarom informatie bijeengebracht over het type herkomstplaats van de Amsterdamse bakkers, kleermakers en schoenmakers of schoenlappers die in de jaren 1641-1650 het burgerschap verwierven. Voor een correcte interpretatie van de gegevens in de tabel is het van belang te weten dat de in burgerboeken –

40. Het ontbreken van verzorgende beroepen onder de migranten uit Scandinavië en Noord-Frankrijk is ook de verklaring van de opvallend lage rangcorrelatie-coëfficiënt voor Amsterdam in deze jaren.

en ondertrouwaktes – vermelde herkomstplaats de geboorteplaats van een migrant betreft en niet de vorige woonplaats.⁴¹ De cijfers in de tabel worden derhalve niet ‘vervuild’ door het verschijnsel van stapsgewijze migratie, waarbij geboren plattelanders na een verblijf in één of meer stedelijke tussenstations in een vestigingsplaats arriveren.

Daarmee wordt het volstrekt duidelijk dat deze nieuwe Amsterdamse burgers voor het overgrote deel (70 procent) afkomstig waren uit steden en stadjes en niet van het platteland. Dat lijkt overigens niet alleen te gelden voor de burgers onder deze beroepsbeoefenaren. Onder de vele bakkers en bakkersknechten die na 1625 lid waren van de lutherse kerk bevonden zich veel Oost-Friezen (Niedersachsen) en ook die kwamen vooral uit stadjes als Norden, Aurich, Dornum, Esens en Jever.⁴² Het idee van een agrarisch herkomstgebied dat als reservoir functioneerde voor bepaalde (verzorgende) beroepsgroepen is dus niet houdbaar. Ook dat ondergraaft de algemene geldigheid van een model waarin grote gebieden worden samengenomen en vervolgens een haast dwingend verband wordt geformuleerd tussen de vermeende kenmerken van die gebieden en de beroepen van de personen die vanuit deze gebieden naar elders trokken. Veeleer wijzen de bevindingen op het belang van informatiestromen in het migratieproces. Het zijn immers niet in de eerste plaats dorpen, maar plaatsen met een stedelijk karakter die de knooppunten vormen in informatienetwerken en hun inwoners de mogelijkheid bieden een beredeneerde afweging te maken van de voordelen van vestiging in een andere plaats.

Dat in veel gevallen niet regionale beroepsspecialisatie maar informatienetwerken richting gaven aan migratiestromen, blijkt voorts uit een vergelijking van de herkomstgebieden van de ongehuwde mannen en vrouwen die in een bepaalde stad neerstreken. In de literatuur wordt vrijwel altijd geconstateerd dat vrouwen bij migratie kortere afstanden afleggen dan mannen. Dat gaat ook op voor de vrouwen die in het vijfde decennium van de zeventiende eeuw naar Nederlandse steden trokken. Bij de afstanden tot 100 kilometer waren zij oververtegenwoordigd, maar bij migratietrajecten waar grotere afstanden werden overbrugd domineerden de mannen (zie tabel 3).

41. *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam* 1, J.G. van Dillen (ed.) (Den Haag 1929) tabel 111, noot 1 en Simon Hart, ‘Geschrift en getal. Onderzoek naar de samenstelling van de bevolking van Amsterdam in de 17e en 18e eeuw, op grond van gegevens over migratie, huwelijk, beroep en alfabetisme’, in: Simon Hart (ed.), *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 115-181, aldaar 117.

42. Kuijpers, *Migrantestad*, 228. Het zou de moeite waard zijn te onderzoeken of migranten met een (klein)stedelijke achtergrond beter in staat waren in Amsterdam een bestaan op te bouwen dan plattelanders die naar de grote stad trokken.

TABEL 3 Door (aanstaande) bruiden en bruidegoms afgelegde afstanden naar Nederlandse steden in percentages, 1641-1650

afstand	0-10	10-25	25-50	50-100	100-250	250-500	>=500	totaal	N=
vrouwen	15,5	13,2	14,9	14,7	29,4	9,3	3,0	100	2253
mannen	11,3	10,1	12,9	14,5	30,6	13,9	6,7	100	2662

* Alle afstanden zijn gemeten in vogelvlucht.⁴³ De percentages betreffen het ongewogen gemiddelde van de cijfers voor de genoemde zeven steden.

Bron: Ondertrouwregisters van Alkmaar, Breda, Den Haag, Deventer, Dordrecht, Edam en Leiden.

Wanneer informatiestromen van belang waren, verwachten we niettemin dat de herkomstgebieden van mannen en vrouwen overeenkomst vertonen. Door brieven, de verhalen van retourmigranten en de belevenissen van streekgenoten die voor zaken of familieaangelegenheden in de bestemmingsgebieden waren geweest, kwam informatie beschikbaar over het leven in die streken, de vraag naar arbeid en het niveau van de lonen. Die informatie werd vervolgens ook doorverteld aan burens, vrienden en kennissen en verspreidde zich aldus onder de bevolking. Zowel mannen als vrouwen hebben zich op basis van deze informatie een (persoonlijk) beeld gevormd van de potentiële vestigingsgebieden (de *action space*), maar het ligt voor de hand dat die beelden bij streekgenoten die globaal dezelfde informatie tot hun beschikking hadden veel overeenkomsten vertoonden.⁴⁴

In tabel 4 wordt voor acht steden en voor twee perioden informatie gepresenteerd over de mate van overeenkomst tussen de herkomstregio's van mannen en vrouwen. Ik heb daarbij een indeling gehanteerd in twintig geografische gebieden. Dat is tamelijk veel, maar nog lang niet ideaal. Niet iedere migrant uit Overijssel of Gelderland vergroot met zijn berichten naar het thuisfront immers de beschikbare hoeveelheid informatie voor alle potentiële migranten in Overijssel en Gelderland. Informatienetwerken functioneerden in het verleden zelden op een dergelijke schaal.⁴⁵ Liever had ik het onderzoek gericht op het lager schaalniveau van landstreken of zelfs van steden en dorpen van herkomst, maar de aantallen onderzoeksgegevens worden dan veel te klein voor een zinvolle analyse.

43. Ik ben dank verschuldigd aan Peter Mekenkamp van de afdeling Geodesie aan de Universiteit Utrecht voor het beschikbaar stellen van een rekenmodel waarmee de afstanden tussen herkomstplaatsen en bestemmingen konden worden vastgesteld.

44. Het bestaan van directe en persoonlijke relaties tussen potentiële migranten in het herkomstgebied en familieleden of bekenden in het vestigingsgebied was dus geen vereiste.

45. Zie over deze problematiek Simone A. Wegge, 'Chain Migration and Information Networks: Evidence from Nineteenth-Century Hesse-Cassel', in: *Journal of Economic History* 58 (1998) 957-986, aldaar 959-960.

TABEL 4 *Overeenkomst tussen de herkomst van (aanstaande) bruiden en bruidegoms, 1586-1650*

Vestigingsplaats	1586-1595		Vestigingsplaats	1641-1650	
	Rangcorrelatie	N=		Rangcorrelatie	N=
Alkmaar	0,80	250	Alkmaar	0,66	250
Breda	0,86	323	Breda	0,71	270
Delft	0,87	400	-	-	-
-	-	-	Den Haag	0,86	729
Deventer	0,79	360	Deventer	0,58	454
Dordrecht	0,93	711	Dordrecht	0,86	509
-	-	-	Edam	0,85	229
Leiden	0,94	1853	Leiden	0,95	2407

* N betreft de som van het aantal ondertrouwde bruiden en bruidegoms. Zie voor de gehanteerde regio-indeling de noot bij tabel 1.

Bron: Ondertrouwregisters van genoemde steden.

Ondanks deze beperkingen is duidelijk dat de mannelijke en vrouwelijke migranten in genoemde steden goeddeels uit dezelfde regio's kwamen: de rangcorrelatie-coëfficiënten zijn voor het merendeel hoog tot zeer hoog. De lage rangcorrelatie-coëfficiënt voor Deventer in de jaren 1641-1650 is vooral terug te voeren op de komst van mannelijke migranten uit Groot-Brittannië en het ontbreken van vrouwen uit dat gebied. Het feit dat juist in Leiden de hoogste waarden werden gemeten (0,94 en 0,95), sluit aan bij wat al door Lucassen en De Vries is geconstateerd. De migratie naar Leiden werd sterk gedomineerd door textielwerkers uit enkele welbepaalde regio's. Anderen sloten zich bij deze stroom aan en werden in Leiden actief in verzorgende ambachten als bakker, kleermaker en schoenmaker. Nu blijkt dat ook vrouwen zich bij de stroom aansloten. Mogelijk had een aantal van hen al ervaring in het textielambacht en was Leiden de meest voor de hand liggende vestigingsplaats. Maar vele anderen zijn in Leiden terecht gekomen omdat er in textielgebieden veel informatie over de relatief gunstige omstandigheden in Leiden voorhanden was en sommigen konden tevens profiteren van hulp van degenen die zich al eerder in de stad hadden gevestigd. De overige steden hadden heel andere attractiegebieden en regionale beroepsspecialisatie speelde er een veel minder grote rol dan in Leiden, maar ook daar zien we mannen en vrouwen uit globaal dezelfde streken komen. De beschikbaarheid van informatie lijkt daar dus eveneens een grote rol te spelen.

Conclusie

Uit heden en verleden zijn talrijke voorbeelden bekend van groepen migranten waarbij herkomst en beroep nauw met elkaar verbonden lijken te zijn en over deze materie is bovendien veel geschreven. Het is dan ook niet vreemd dat

Knotter en Van Zanden in hun studie naar de Amsterdamse arbeidsmarkt in de zeventiende eeuw voor regionale beroepsspecialisatie veel plaats inruimen. Concreet maken zij een onderscheid tussen drie clusters van regio's (België/N.Frankrijk, de 'maritiem-commerciële regio' en het 'agrarisch-ambachtelijke gebied'), elk met een specifieke beroepsmatige specialisatie van de bewoners. Hun onderzoek roept de vraag op of regionale beroepsspecialisatie inderdaad zo'n zwaar stempel drukte op migratie in het verleden. Uit het onderzoek van Lucassen en De Vries, van Trompetter en van Kuijpers was al duidelijk geworden dat zaken aanzienlijk gecompliceerder lagen, maar aan een uitvoeriger beschouwing van de factoren die invloed uitoefenden op de herkomst van migrantenstromen naar de Nederlanden heeft het tot op heden ontbroken.

Ik ben mijn evaluatie van de herkomstpatronen begonnen met te wijzen op het belang van informatiestromen in het migratieproces. Vervolgens heb ik betoogd dat het verstandig is te beginnen met de vraag welke factoren in het algemeen van invloed waren op de omvang en locatie van attractiegebieden. Onder aanname van de randvoorwaarde van complementariteit springen er vier zaken uit: afstand, bevolkingsomvang, economische oriëntatie en relatieve ligging. In een per vestigingsplaats wisselende mix bepaalden deze factoren in belangrijke mate vanuit welke gebieden nieuwkomers arriveerden. In deze mix van factoren was regionale beroepsspecialisatie soms van belang, maar vaak ook niet. Zo speelde het geen rol bij de Noren die naar Amsterdam trokken en daar werk vonden aan boord van de schepen of in de haven en evenmin speelde het een rol bij de Amsterdamse bakkers, kleermakers, schoenmakers en schoenlappers die vaak uit Overijssel, Gelderland en het aangrenzende Noordrhein-Westfalen afkomstig waren.

Speelde regionale beroepsspecialisatie dan geen enkele rol? Dat deed het uiteraard wel, maar niet altijd en overal. Het onderzoek van Lucassen en De Vries naar de Leidse immigranten heeft duidelijk gemaakt dat nieuwkomers gerekruteerd werden uit textielproductiegebieden met een specialisatie die nauw aansloot bij de vraag op de Leidse arbeidsmarkt. Ook in andere steden zijn beroepsgroepen aan te wijzen met een gemeenschappelijke herkomst en met kennis en vaardigheden die hoogstwaarschijnlijk vanuit het gebied van herkomst meegenomen zijn. De door Knotter en Van Zanden genoemde Zuid-Nederlandse migranten in de Amsterdamse luxenijverheid zijn daar een voorbeeld van. Hun activiteiten in Amsterdam stemmen inderdaad overeen met wat we weten over het karakter van de nijverheid in een aantal Vlaamse en Brabantse steden. Meer in het algemeen lijkt regionale beroepsspecialisatie vooral een rol te spelen wanneer het om specialistische beroepen gaat en potentiële migranten kennis hebben van de vraag naar dat type arbeid in nabijgelegen en verder verwijderde plaatsen. Als verklaring van herkomstpatronen van migranten met veel voorkomende of weinig specialistische beroepen schiet dit verklaringmodel evenwel ernstig tekort.

In deze bijdrage heb ik betoogd dat ook zonder de sturende kracht van regionale beroepsspecialisatie en daarbij aansluitende kettigmigratie, concentraties van herkomstplaatsen tot stand zijn gekomen. Steden blijken specifieke rekruteringsgebieden te hebben en dit onderzoek heeft aangetoond dat uit die gebieden zowel mannen als vrouwen en tevens migranten met zeer verschillende beroepskennmerken afkomstig waren. In combinatie met omvang en locatie van deze gebieden en het overwicht van interstedelijke migratie wijst dit onmiskenbaar op het belang van informatiestromen. In de verschillende rekruteringsgebieden was men (globaal) op de hoogte van de mogelijkheden die een potentiële vestigingsplaats bood bij het verwerven van inkomen, onderdak en sociale contacten. In het ommeland van een vestigingsplaats had men deze informatie vaak uit de eerste hand, en in verder verwijderde regio's speelden handelsbetrekkingen en andere contacten een belangrijke rol. Dat laatste verklaart mede waarom migranten die grote afstanden aflegden vooral afkomstig waren uit rekruteringsgebieden die over zee en langs binnenlandse (water) wegen goed bereikbaar waren en waarmee vanouds relaties werden onderhouden. Op grond van de informatie die in de rekruteringsgebieden beschikbaar was, hebben sommigen vervolgens besloten de vertrouwde omgeving te verlaten om zich voor korte of langere tijd in een andere plaats te vestigen. De migratiegeschiedenissen van deze mensen maken duidelijk dat in onderzoek naar de herkomst van migranten de aandacht niet uitsluitend gericht dient te zijn op het fenomeen van regionale beroepsspecialisatie, maar dat een zelfstandige en belangrijke plaats moet worden ingeruimd voor de diffusie van informatie binnen netwerken van migranten en potentiële migranten.

Over de auteur

Clé Lesger (1956) studeerde Economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde daar in 1990 op het proefschrift *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*. Hij houdt zich vooral bezig met de geschiedenis van de vroegmoderne tijd en publiceerde over handel en kooplieden, de sociaal-ruimtelijke structuur van vroegmoderne steden en de economische geschiedenis van Amsterdam. Sinds jaar en dag is hij verbonden aan de Afdeling geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam.

E-mail: c.lesger@uva.nl